

BRAK KROZ PRIZMU PATRIJARHATA

Patrijarhalnu kulturu, koja je u kontinuitetu vjekovima trajala na ovim prostorima, odlikuje poseban način života i osobena društvena organizacija. Tradicionalno crnogorsko društvo, sa čitavim sistemom specifičnih moralnih shvatanja, normi i obrazaca ponašanja, temeljilo se na paternističkim principima i izraženom jedinstvu zajednica formiranih na načelu srodstva, počev od porodice kao najmanje rodbinske zajednice, preko bratstva, pa sve do plemena kao višeg organizacionog stepena u crnogorskom patrijarhalnom društvu.¹ Pleme je, kao organizacija različitih bratstava, predstavljalo posebnu teritorijalnu i upravnu društvenu jedinicu. Bratstva su, u odnosu na pleme, grupisana u manje teritorijalne jedinice, u zasebnim selima ili u grupama sela. Po pravilu obuhvataju više porodica koje su krvnom srodstvu i koje potiču od istog zajedničkog pretka. Poput plemena, i bratstvo je imalo svoje zajedničko zemljište, svoju crkvu i zajedničku slavu, svoje organe uprave i tradiciju. Veličina bratstava je varirala od onih grupisanih u desetak kuća, do onih većih, sastavljenih i do stopešest inokosnih ili zadružnih domova.² Starješine bratstava bile su uticajni ljudi iz bogatijih kuća, koji su se isticali junaštvom, poštenjem i mudročću. Velika (jaka) bratstva, tzv. *jačice*, imala su veoma značajan uticaj u plemenu, a položaj žene je umnogome zavisio od toga kom bratstvu pripada. Bratstvo je učestvovalo u troškovima oko sklapanja braka, a starješine bratstava su donosili odluku kad će se djevojka udati ili momak oženiti. Bratstvo je štitilo svoje odive i nakon udaje, pa je žena imala onoliko prava koliko joj je bratstvo obezbjeđivalo. Ako je žena iz snažnijeg bratstva muž će se teže odlučiti da je zlostavlja ili bez razloga otjera, jer bi se time povrijedila čast i ugled ženinog roda, što je od strane bratstvenika nevjeste bio dovoljan povod za osvetu i krvoproliće.³ Sa nestajanjem i propadanjem širih društvenih grupa,

¹ Vidak Vujačić, *Etos Crnogorke*, Titograd, 1980, 46, 51.

² Isto, 55.

³ Dr. Anđelka Bulatović, *Istorijski zapisi br. 1*, Podgorica, 2010, 122.

bratstava i plemena, ovlaštenja i obaveze prema djevojci i odivi prelaze na porodicu. Ipak, tragovi uplitanja bratstva prilikom vjerivanja djevojke i njene zaštite nakon udaje snažno su prisutni tokom čitavog XIX vijeka, pa se otac i dalje savjetuje sa svojom kad vjeriva kćeri, a bratstvo štiti odivu u slučaju da nema roditelja i braće, ili su oni nemoćni da je zaštite.⁴ Porodica - kuća, dom, oganj, familija ili famelja - je najmanja rodbinska zajednica, koja je po svom sastavu mogla biti inokosna ili proširena - zadružna. Porodica se držala tradicije, štitila i branila imovinu, kako vlastitu, tako i bratstveničku, odnosno plemensku. Prema strogo utvrđenoj podjeli rada, muškarci kopaju, oru, idu za stokom, brane kuću i ratuju, a žene izrađuju odijelo za sve ukućane, spremaju hranu, melju žito, nose drva i vodu, paze živinu kad muških nema kući, nose hranu radnicima i vojnicima tokom rata... Starci, dok mogu paze brave, a „baba kad je i najstarija korisnija je od đeda, jer pazi djecu i vatru loži.“⁵ Djevojke pripomažu u kućnim poslovima, vode stoku na ispašu, nose drva i vodu i obavljaju lakše ženske radnje. Djevojke su rangirane kao i djeca i kod njih pogovora nema. Prije udaje, godinu, dvije, ima više slobodnog vremena kako bi sebi pripremila darove. Domaćica zadružne kuće gotovo uvijek je bila i najstarija, udata žena u kući, obično domaćinova žena. Ona je bila glavna za kućne poslove, i uglavnom je samostalno upravljala u kući *sve dok domaćin ne uloži svoj veto i ne zapovijedi kako će se drukčije raditi*. Istina, domaćin se rijetko miješao u ženske poslove, a ukoliko nije kući, domaćica ga je zastupala u raspoređivanju muških poslova, *te može i muške ukrotiti i opsovati*. Domaćica je raspoređivala poslove svim ženama u kući. Udate žene su trebale da je slušaju, a kad koja neće ona bi ih tužila domaćinu koji bi ih na to natjerao.”⁶

Biološka, ekonomska, moralno - vaspitna i religiozna funkcija glavne su karakteristike tradicionalne crnogorske porodice. Dok su emotivna funkcija i funkcija zadovoljenja polnog nagona stavljene u drugi plan, reprodukcija, strogo utvrđena podjela rada, uvažavanje paternističkih normi, principa i pravila ključne su odlike kako porodice, tako i cjelokupnog crnogorskog tradicionalnog društva.⁷ Premda je na svom evolutivnom putu pretrpjela brojne transformacije, crnogorska porodica je, ipak, umnogome zadržala patrijarhalne elemente koji se reflektuju i u današnje vrijeme.

* * *

U tradicionalnom patrijarhalnom društvu, koje je bitisalo i opstajalo u minulim vjekovima, položaj crnogorske žene bio je krajnje inferioran i težak. Već samim dolaskom na svijet žensko dijete je od strane zajednice prihvaćeno kao manje vrijedno biće. Rođenje djevojčice najčešće je izazivalo nezadovoljstvo u kući, naročito ako su se i prethodno rađala ženska djeca. „Oganj se gasi kad se rodi djevojka“; „I sunce stane kad se rodi djevojka“.⁸ Dok je rođenje ženskog djeteta izazivalo tugu i muk, rođenje dječaka izazivalo je veliku radost, pucanje iz pušaka i opšte veselje. Kad se nekom „prida sin vesele se pa i

4 Petar Stojanović, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi 27, br. 3-4, 1974.

5 Dr. Tomica Nikčević, *Valtazar Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori Hercegovini i Albaniji*, CANU, Titograd 1984, 22.

6 Dr. Tomica Nikčević, isto, 28, 29.

7 Vidak Vujačić, isto, 73, 92, 101.

8 Jovan Vukmanović, *Crmnica*, SANU, knj. DLXXXIII, Beograd 1988, 226.

ako je deveti, a naročito prvome i svi se raduju što su stekli jednu pušku više". „Kad se rodi detić i tige se na kući vesele”.⁹ Dakle, u patrijarhalnom okruženju, već samim rođenjem, djevojčica je određena kao subjekat drugog reda, a duh i poruka izreke *tuđa sreća ili tuđa večera* jasno upućuju na njenu dalju sudbinu i pasivnost u odnosu na muškarca.

Tokom XIX vijeka u Crnoj Gori je poželjna starosna granica za stupanje u brak bila za djevojke od 15 do 18, a za muškarce od 17 do 25 godina. Čest slučaj je bio da porodice koje su u prijateljskim odnosima ugovore brak za svoju djecu još dok su ona u kolijevci, nerijetko i prije nego se rode. Prema običaju vjeridba je ugovarana i sklapana bez aktivnog učešća djevojke, najčešće u uzrastu od 12 godina, a svako eventualno suprotstavljanje odluci roditelja bilo je uzaludno. Na pojavu čestog vjerivanja maloljetnih djevojaka ukazuju mnogi izvori. Tridesetih godina XIX vijeka „U Crnoj Gori često prose djevojku dok je još dijete i ako se roditelji saglase, mogu je odmah odvesti od kuće. Neki tako i čine, a drugi je ostave da u roditeljskoj kući odraste i tek kad bude zrela za udaju dovedu je kući.”¹⁰ Sredinom XIX vijeka državna vlast strogo zabranjuje vjerivanju nedorasle djece i prinudno udavanje djevojaka. Naredbom knjaza Danila iz 1855. godine, pod prijetnjom žestoke kazne za prekršitelje, propisano je: „...da se od danas niko u djetinjstvu vjerivati ne smije do savršeno vazrasta za ženidbu i udaju, a tako isto da otac i majka sina ili kćer, ne smije vjeriti bez znanja njiova”.¹¹ Ipak, vaspitavana u duhu poslušnosti i pokornosti, za djevojku je očeva volja bila neprikosnoven, a nije ni razmišljala o pobuni, a još manje o vlastitom izboru. „Stidno je za djevojku protiviti se, jer se drži da je to neposluh roditelja i da o slastima bračnog života misli”.¹² Jasno je da je suprotstavljanje bilo nepoželjno i neprihvatljivo pojava, a ženska seksualnost tabu tema.

Međutim, koliko god to bilo neprihvatljivo, postojale su i one druge, samosvjesnije i odlučnije žene koje bi smogle snage i hrabrosti da se suprotstave odluci roditelja nametnutoj u njihovo ime. Ove žene, *buntovnice*, nijesu prihvatale unaprijed im određena pravila i propise. Snaga njihovog karaktera bila je nepoželjna pojava kako za porodicu, tako i za zajednicu, pa su *neposlušne* i *problematične* žene sankcionisali i *vaspitnim mjerama* nastojali da dovedu u normalno, odnosno *patrijarhalno stanje*. Ističući nekoliko takvih primjera, Rovinski opisuje djevojku iz bogate kuće koja odbija da se uda i suprotstavlja se želji roditelja. Roditelji su je uporno nagovarali, prijetili joj, a poslije nekog vremena počeli i da je tuku. „Ubijte me ovdje, ili ću se sama ubiti, ali za njega neću da pođem”, bio je njen odgovor na batine. Roditelji su zatražili pomoć od vladike Petra II, ali kako ni vladika u tome nije uspio, uslijedilo je njeno javno kažnjavanje. „I to je, izgleda, bilo prvo javno tjelesno kažnjavanje u Crnoj Gori”. „Djevojka se opet nije pokorila, nasilno su je vjenčali i predali njenom mužu. Međutim, buntovna mlada žena je poslije kraćeg vremena uspjela da pobjegne i da se uda za čovjeka kojeg je ona željela.”¹³

⁹ Tihomir Đorđević, *Deca u verovanjima i običajima našeg naroda*, Beograd 1941, 38.

¹⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Nolit, Beograd 1977, 81.

¹¹ Dušan Vuksan, *Uvođenje suda u Medunu*, Zapisi, knjiga XVII, 1937, 123.

¹² Dr Tomica Nikčević, *Valtazar Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori Hercegovini i Albaniji*, CANU, Titograd 1984, 42.

¹³ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Cetinje 1994, 181.

Krajnje brutalan način negiranja i nipodaštavanja ličnosti žene ogleda se u otmici. Grabljenje djevojke ili udate žene protiv njene volje, uz upotrebu prijetnje i nasilja, bila je česta pojava u Crnoj Gori u periodu od XVI do XVIII vijeka, mada se sporadično javlja i tokom XIX vijeka. Otmica je zavisila od snage bratstva komé žena pripada, pa je mnogo rjeđe dolazilo do otmice djevojke iz jakog bratstva, a ako bi ipak do nje došlo to bi izazvalo krvnu osvetu. U slučaju izmirenja otmičar je bio dužan da, *po starinskom običaju*, isplati plemenu muža čija je žena oteta ili plemenu djevojke, visoku novčanu globu.¹⁴ U Bogišićevoj anketi izjavitelj tvrdi da je otmica u Crnoj Gori, u ranije doba, bila veoma česta i da je otmičare pop nekažnjeno vjenčavao, ne pitajući nevjestu za njenu volju. Podmičeno sveštenstvo je obavljalo obred vjenčanja čak i onda kad je djevojka putem zablude, sile i prijetnje na to prinuđena. Štaviše, „Biva da ženu opiju i takvom je stanju vjenčaju”.¹⁵ Koliko popovi bezakonjem i brzopletim vjenčanjem podstiču otmicu i nered u bračnim odnosima, *truju i pogane narod*, vidi se i u poslanicama vladike Petra I koji, u nastojanju da iskorijeni otmicu, izlaže otmičare prokletstvu i anatemi, a sveštenstvu prijeti raščinjenjem i progonom iz zemlje.¹⁶ Prvi pravni dokument u Crnoj Gori koji oštro osuđuje otmicu i izjednačava je po težini prestupa s ubistvom je Zakonik Petra I iz 1798. godine. Predviđena kazna za otmicu je progon iz zemlje i konfiskacija imovine.

Osim klasične otmice, koja podrazumijeva otimanje i odvođenje žene protiv njene volje, postojala je i tzv. prividna (simulirana) otmica, koja se javlja kao reakcija djevojke na zavisnost od roditelja. Ovakve otmice podrazumijevaju prethodnu saglasnost između budućih partnera da, bez znanja i odobrenja roditelja, stupe u bračnu zajednicu. Kod prividne otmice ne postoji prinuda, već djevojka po sopstvenom izboru ide za koga ona hoće. Iako je njena moralna obaveza bila da prilikom udaje traži saglasnost od roditelja, svojevrijem sklopljen brak putem *otmice smatrao se zakonitim*. Sredinom XIX vijeka, „Ako bi djevojka dobre volje bez znanja roditelja svojice pošla za momkom, to im se onda ne može ništa, jer ih je sama ljubav vezala”.¹⁷

U drugoj polovini XIX vijeka žena stiče veću slobodu u odlučivanju prilikom stupanja u brak, a uticaj roditelja na odluku djevojke je od moralno savjetodavnog značaja. Lica koja bi prinudila djevojku na brak, makar to bili i njeni roditelji, kažnjavana su zatvorom. Ako bi otac prinudno udao svoju kćer, bio bi kažnjen i obavezan da plati svadbene troškove, a brak bi, kao nezakonit, bio sudski razriješen.¹⁸ Usvajanjem Zakonika knjaza Danila 1855. godine (čl.68),¹⁹ makar formalno-pravno, žena dobija pravo odluke kod zaključenja braka. Međutim, zakonsko dobijanje ovog prava nije značilo i njegovu automatsku primjenu, jer se u praksi još za dugo primjenjivalo običajno pravo.

* * *

¹⁴ P. Stojanović, isto, 216., 219.

¹⁵ Isto, 221.

¹⁶ Isto, 229.

¹⁷ Dr. Jovan R. Bojović, *Zakonik knjaza Danila*, Titograd 1982, 160.

¹⁸ P. Stojanović, isto, 232.

¹⁹ Dr. Jovan R. Bojović, isto, 159, 160.

U bratstveničko - plemenskoj organizaciji crnogorskog društva, bratstva su putem braka učvršćivala veze ili se mirila ako su bila međusobno sukobljena. Gledalo se na kuću sa kojom se sklapa veza i težilo se da obje strane imaju približno jednake moralne odlike, po ugledu, poštenju i hrabrosti. Vodilo se računa da je djevojka zdrava, moralno čista i neukaljana i da je iz dobre familije, dok je ljepota bila manje bitan faktor, pa se u narodu mogla čuti izreka: *Ljepota je za svijet, dobrota za kuću*. Takođe, pazilo se na to da je djevojka iz *plodnoga roda*, tj. iz kuće gdje su zdrava i lijepa djeca. Veoma bitna je bila dobrota djevojke, pa se gledalo da ima mirnu i pogodnu narav, *da ne bude zle i pogane krvi*, da ne dovedu u kuću *čeljade koje muti familiju i može da rasturi i prospe dom*.²⁰ To se ogleda i u svadbenim običajima, pa tako npr., u Riječkoj nahiji, kad je mlada trebala da uđe u novi dom, preko praga su prostirali pustinu preko koje su prelazili svatovi - pustina je inače, simbolisala mir i blagost koje nevjesta unosi u kuću, što znači da je ona trebala biti mekog srca i blage naravi, a ne oštra na jeziku.²¹ Djevojke su se udavale po starini, što je bilo nepisano pravilo u porodici, sem u slučaju kad je starija sestra imala neki fizički nedostatak, pa se mlađa mogla udati prije nje. Otud i proističe da je nepoželjna prosidba mlađe sestre jer bi se smatralo da je starija "pod manom".

Odlazak djevojke iz kuće praćen je blagoslovima roditelja i zdravicama koje se odnose na sreću, blagostanje i lijep porod: „Poslužila svoj dom kao što si poslužila svoj rod. Lijep porod porodila dvije šćeri i četiri sina. I dva put više ako Bog da: muške glave prave junake, a šćeri bile ka bijele vile...”²² Jasna želja za dobar i stabilan brak izražava se i u blagoslovu koji otac upućuje svojoj kćeri: „I da ti u ovi dom povratka više ne bude, već ako gostom kad dođeš”.²³

Uz pucnjavu, pjesmu i igru, bogatu trpezu i zdravice, djevojka je dočekivana u novi dom. Stupanje u brak pratili su brojni običaji, koji su se razlikovali od kraja da kraja, ali svi su praktikovani s istim ciljem i porukom - da mladenci imaju što više zdravlja, bogatstva i sreće, a ponajviše djece - prvenstveno sinova. Tako se mnogi svadbeni običaji, posipanje mladenaca raznim žitom, stavljanje šipkova u nevjestinsku škrinju i sl. odnose na plodnost i izvode se s ciljem da se stekne što veće potomstvo. „Kad se vjerenoj đevojci počne u sanduku prćija slagati, svaka majka metne u dno sanduka jedan slatki ili ljuti šipak govoreći u se polako: Koliko je čerce, u ovom šipku zrna, onoliko od tvog srca bilo sinova i unučadi i da ih nakon sebe žive i sretne ostaviš”.²⁴ Brojni običaji i radnje vršeni su u želji za muškim potomstvom, a običaj da mlada unosi muško dijete pri prelasku praga mladoženjine kuće svakako je najrasprostranjeniji. U Grblju na primjer, „kad se uvodi nevjesta u kuću valja joj prostrijeti muški pas da preko njega ulježe, da sve mušku djecu i junake rađa”.²⁵ Ulazak u novu porodicu za djevojku je značio i početak novog načina života. Za nju je udaja "isto što i ulazak u sasvim nepoznat prostor za koji ne zna što će je tamo dočekati - slučajna

²⁰ Dr Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, Etnološke studije o Crnoj Gori III, Andrijevica- Podgorica, 1998., 365.

²¹ Pust je tkanina izrađena od vune bez pređenja i tkanja, dobijena veoma jednostavnim postupkom močenja i sabijanja vune.

²² Dr Radoslav Jagoš Vešović, isto, 372.

²³ Vuk Stefanović Karadžić, isto, 85.

²⁴ Vuk Vrčević, *Srbadija*, god.11,1876, 47.

²⁵ Vuk S. Karadžić, *Srpski etnografski zbornik*, knj. L, 21, 28.

sreća ili teško ropstvo".²⁶ Ona je postajala, ne samo žena svome mužu, već i snaha svom svezkru, svekrvi, đeverima... U odnosu na sve članove kuće, dobijala je nove dužnosti i obaveze koje je trebalo da ispunjava. U potpuno nepoznatom ambijentu, okružena ljudima koji su joj strani, kao novi član porodice morala se prilagođavati i povinovati željama drugih, a poslušnost i mirnoća bili su najbolji način da u tome uspije; kao devojčica bespogovorno podređena ocu, kad se uda žena - *stopanica* je odana i potčinjena *svom čojeku*. Stupajući u muževu kuću, ona je dužna da poštuje njegove roditelje i đevere, da je mužu vjerna i poslušna, da radi i čuva, a ako se muž odijeli od kuće i preseli da bude s njim, da odgaja djecu i sluša naredbe domaćinove. Kad muž odnekud dođe, treba da ustane, prinese mu stolicu, odloži oružje, spremi postelju; da prije njega ustaje, a poslije njega liježe. Kad su na put da ide za njim, a kad imaju jednog konja, on da jaše, a ona na nogama.²⁷ Žena nije smjela da se mužu miješa u razgovor ili da stane u njegovu odbranu, a još manje da ga kritikuje i prekora, jer se to smatralo za veliku sramotu. Smatralo se nepristojnim da mlad čovjek i žena razgovaraju u prisustvu drugih ljudi. Ukoliko je postojalo ljubavi između supružnika, ona se nije javno ispoljavala, naprotiv skrivala se kao nešto sramno. U prvim godinama braka "ne smiju izražavati ni najmanju naklonost jedno drugome, čak ni najmanje nježnosti. Sve bi to otkrilo njihovu uzajamnu ljubav, a to je loše osjećanje, svojstveno ženi, i shodno tome - sramotno za muškarca, za Crnogorca".²⁸ Takođe je bilo uobičajeno da tokom cijelog života žena ne oslovljava svog muža imenom već izrazima *on*, *moj čovjek*, *domaćin* i sl. S druge strane, muškarac u nečijem prisustvu, pri pomenu žene, najčešće kaže "*s oproštenjem moja žena*".²⁹

O podređenom položaju žene svjedoči i zapis Vuka Karadžića: "Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih gotovo kao robinje. Osim svojijeh ženskih poslova, da predu, tku, kuvaju, muzu itd, one rade i najveći dio poljskih i drugih poslova, koje inače ljudi rade. Često se može vidjeti kako se žene s teškim teretom vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci. I pri svem tome žena je srećna, ako dobije muža, koji je pored toga ne tuče bez ikakva povoda, samo što mu se tako prohtije".³⁰ U Bogišićevoj anketi na pitanje o pravima i dužnostima žene u odnosu na muža dat je slikovit opis: "Žena je svome mužu pokorna, tako da na samo jedan pogled krivim okom sva strepi, čuti kad muž na nju viče pa makar ona i imala pravo, ne smije se braniti kad je bije ni pobjeći, pazi da mu je sve spravno i ispravno u kući, povinuje se njegovim zapovjedima i osim što đecu rađa, doji i podiže, sve druge ženske radnje izvršuje, i težačke se radnje štedi ...".³¹ Kod danskog putopisca Henri van der Mandere nailazimo na opis koji još negativnije prikazuje položaj žena u Crnoj Gori: "Žena u Crnoj Gori je ništa, ne uživa nikakva prava i pogodna je samo za nošenje teških tereta za muškarca. Kao djevojka, mora da sluša oca. Kao supruga, pokorava se mužu. Ona je rob i tovara životinja; nije joj dozvoljeno da hoda rame uz rame sa mužem. U prisustvu gostiju

26 P. A. Rovinski, Isto, 179.

27 Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, CANU, Titograd 1984., 54.

28 Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, CID, Podgorica 1999., 32.

29 Isto, 95.

30 Vuk St. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Nolit, Beograd, 94,95.

31 Valtazar Bogišić, *Isto*, 268.

nikada neće sjesti da jede sa muškarcima, a ako je to slučaj niko neće obraćati pažnju na nju. Crnogorke su jako lijepe kada su mlade, vidi se da pripadaju ponosnom soju ljudi, ali vremenom ta ljepota iščezne usljed trudnoća i teškog života".³² Henri Van Manderena vidi da su Crnogorci jako ljubomorni na svoje žene i da niko ne bi smio, a da se ne izloži smrtnoj osvetti, da se usudi da nekoj od ovih divljih ljepotica uputi riječi udvaranja.³³ Isti autor izražava osjećaj sažaljenja prema Crnogorkama koje je srijetao u Kotoru, ističući da je muškarac „koji im ponekad učini čast da bude ljubomorani na njihove rano usahle poglede, na njihovu tako rano uvelu mladost, njihov strogi i oholi, prezrivi i okrutni gospodar. On na njih tovari, kao na svoju tovarnu stoku, i još bezobzirnije, najteže terete; a kada, na putu, susretnu čovjeka koga poznaju, one se neće nipošto usuditi da ga prijateljski pozdrave, sa poštovanjem će se pokloniti pred njim kao pred gospodarem i poljubiti mu ruku. Vidio sam te jadne žene što silaze iz Cetinja u Kotor: osam sati pješaćenja, bosih nogu, po oštrim stijenama da bi sišle, osam sati da se vrate, a donosile su na pazar, na glavi, tovar drva za ogrijev..."³⁴ Denton život žena u Crnoj Gori opisuje kao mukotrpan, ali ne i krajnje podređen: „One moraju da podnesu veći materijalni teret svakodnevnog življenja, do gubitka svoje ljepote. Njihov život sastoji se od poniznosti, možda i od ličnog osjećanja niže vrijednosti, mada ne i od ponižavanja, kao što je to slučaj u turskim krajevima. One su saputnice, a ne igračke i robinje muškaraca, mada mogu povući više od dobrog udjela u obavezama koje takvo druženje povlači".³⁵

Uobičajeno mišljenje da su Crnogorci ravnodušni prema svojim ženama i da ih drže u ropstvu demantuje primas Đurović koji u razgovoru s francuskim putopiscem Vijala De Somijerom između ostalog kaže: " Mi volimo svoje žene više nego vi vaše... Ma koliko da smo grubi, mi volimo iz ljubavi, katkada iz dužnosti, ali nikad iz interesa. Naša privrženost jača vremenom kroz svakodnevnu pažnju koju nam poklanjaju naše životne saputnice".³⁶

* * *

U Crnoj Gori je do nedavno bilo ukorijenjeno mišljenje da su djeca glavni razlog za stupanje u brak i da je ostvarivanje potomstva ključni faktor stabilnog braka. Brak bez djece, naročito djece muškog pola, smatran je „Božijom kaznom“, a kletve *kuća ti se iskopala* i „*ugasila ti se krsna svijeca*“, smatraju se najtežim kletvama. U nekim krajevima Crne Gore, smatralo se da je nerotkinja žrtva zlih sila i raznih magijskih radnji. U želji da rode, žene su uzimale različite napitke, ljekovite trave, lišće ili korijenje od nekih biljaka, vršile izvjesne magijske radnje, posjećivale kulturna mjesta, crkve i manastire, molile se i zavjetovala. Čak i u trudnoći položaj žene se nije bitno mijenjao, već je ona jednako radila kao i ostale žene i završavala svakodnevne poslove u domaćinstvu, donosila vodu, drva... Žene „ne mijenja ni u čemu svoj način života za vrijeme trudnoće do samoga porođaja, koji je često iznenadi, na poslu".³⁷ Pomoć porodilji je ukazivala neka starija, iskusnija žena, najčešće

³² Henri Van Mandere, *Crna Gora*, CID, Podgorica 2002., 99.

³³ Gzavije Marmije, *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, CID, Podgorica 1996, 47.

³⁴ Isto, 47, 48.

³⁵ Viljem Denton, *Crna Gora, njen narod i njegova istorija*, CID, Podgorica 1996, 91.

³⁶ Viala De Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Izdavački centar, Cetinje 1994., 88.

³⁷ V.S. Karadžić, isto, 92.

svekrva, zaova ili jetrva, a veoma često se dešavalo i da se žena porodi potpuno sama, van kuće, bez ičije pomoći. U velikom broju slučajeva „porodilja, poslije nekoliko dana uzme dijete s kolijevkom na leđima i ide za svojim običnijem poslom”.³⁸

Brak u kojem nije bilo djece u najvećem broju slučajeva se rastavljao. Međutim, dešavalo se, da velika želja za potomstvom i nemogućnost da se ono ostvari dovede do slučajeva bigamije, iako je ona bila protivna crkvenim kanonima. Prema mišljenju S. Šobajića, kad nemaju djece Crnogorci, da im se ne bi „svijeća ugasila”, dovode u kuću još jednu ženu.³⁹ U ovakvim slučajevima, žena bi ostala u kući kao sestra, a muškarac bi sa drugom ženom imao djece. Vuk Vrčević ističe da je u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj običaj da se muž i žena razvedu kad nemaju poroda, ali tako da prva žena ne odlazi, već ostaje u kući, a muž i njegova druga žena je „zovu majkom i kao svekrvu kutnju poćituju”.⁴⁰ Ipak, u najvećem broju slučajeva, ako bi žena smatrala da njenom krivicom nemaju djece, sa ciljem da joj *domaćin ne ostane bez sreće*, ona je pristajala na razvod braka i vraćala se u rod.

U potpunoj suprotnosti sa željom za ostvarivanje potomstva, u prošlosti je dolazilo i do slučajeva namjernog izazivanja pobačaja, što je smatrano za jedan od najvećih grijehova. Žene su se oslobađale neželjene trudnoće tako što: „Ili piju štogod čim misle da će dijete otrovati, ili se tuku po truhu da bi ubile dijete. Ne zna se za slučaj da bi to udata žena učinila kojoj je muž kod kuće. Djevojka i udovica to čine da bi sakrile sramotu i rodu i domu i deci. Kad to udata žena učini znak je da joj nije muža doma za vrijeme od kad je zađetinjala... Rijetko im ko pomaže, ako ne mati da pokrije ćerinu sramotu, ili kakva drugarica njezina”.⁴¹ Takođe je bilo i slučajeva čedomorstva kada bi žena zadavila tek rođeno dijete i krišom ga negdje zakopala, o čemu nalazimo podatke u Bogišićevoj anketi. U slučaju da se takav zločin otkrije, žene su, prema okolnostima, kažnjavane sa 5-6 godina zatvora.⁴² Inače, praksa kažnjavanja zatvorom se kao pravna sankcija uvodi tek u vrijeme razvijenijeg plemenskog života, odnosno u vrijeme zakonodavstva u Crnoj Gori. Dok su u staro doba čedomorke i "djevojke koje bi uništile plod svoga grijeha kažnjavali kamenovanjem",⁴³ po Danilovom zakoniku (čl. 74), se "takova grješnica ima osuditi na smrt".⁴⁴ Pored pomenutih načina kažnjavanja, jednako i za žene i za muškarce, primjenjivale su se kazne batinjanja, progona iz plemena, uzimanja imovine, globe u novcu i stoci i smrtna kazna vješanjem. Smatralo se da je sramota na ženu potegnuti oružje. Po članu 73, Zakonika knjaza Danila, "...žena ne može biti ubijena iz puške, jer je puška i strijeljanje samo za onoga koji pušku nosi i puškom se brani".⁴⁵

Krajnje bizaran način kažnjavanja žena, koji se primjenjivao u Crnoj Gori, bilo je kidanje nosa u slučajevima preljube. Preljubnica bi često bila javno osramoćena, kamenovana ili bi

38 Isto, 95.

39 S. Šobajić, *Crnogorci*, Beograd 1928, 70.

40 V. Vrčević, *Razni članci*, Dubrovnik 1891, 22.

41 Valtazar Bogišić, isto, 311.

42 Isto, 310.

43 P. Rovinski, isto, 170.

44 Dr. Jovan R. Bojović, *Zakonik knjaza Danila*, Titograd 1982., 161.

45 Isto, 161.

joj otkinuli nos, da ostane tako nagrđena za primjer drugima i da se poznaje po grdilu. Ovakav način kažnjavanja prisutan je tokom čitavog XIX vijeka kao osnovna kazna za ženu koja izvrši preljubu. Pravo kažnjavanja nevjerne žene sankcionisala je i sudska praksa. Po Zakoniku (čl.72) ako bi muž "svoju ženu uhvatio u bludnosti, to mu se onda dopušta da može i jedno i drugo ubiti", a ukoliko bi žena uspjela da pobjegne bila bi doživotno protjerana iz zemlje.⁴⁶ Krajem XIX i početkom XX vijeka, kažnjavanje nevjerne žene nije više jednostrano muževljevo pravo, već povreda bračne vjernosti proizvodi gotovo istovjetne posljedice za oba supružnika. Za slučaj da joj muž vanbračno prestupi, žena ima pravo na zahtjev za raspust braka, isto kao što takvo pravo ima muž u slučaju ženinog nevjerstva. Krivoj strani, bio to muž ili žena, zabranjeno je za svagda stupiti u drugi brak.⁴⁷ Sve do XVIII vijeka raskid braka u Crnoj Gori obavljao je isključivo muškarac, često uz konsultovanje rođaka i bratstvenika. Prekidanjem pasa (pojasa), simbolički se prekidao i brak. Najčešći razlozi za rastavu braka bili su: nevjerstvo, nemanje djece ili nemanje muške djece, uzajamna mržnja, netrpeljivost i nesloga. Tokom XIX vijeka zakonom je bilo dozvoljeno da se muž i žena rastave, ali ne i razvedu. Po Zakoniku "Ako bi bila mrzost i zao život među ženom i mužom i muž ne bi htio s njome živiti, to se onda mogu samo rastaviti ali ne raspustiti..." U takvim slučajevima muž je dužan da ženu izdržava, ali ako bi se ona nepristojno vladala i prkosila mu, onda bi se obustavljalo izdržavanje i svaka pomoć.⁴⁸ Krajem XIX vijeka rijetka je pojava da dođe do prekida (*uništenja*) braka sklopljenog na zakonit način, sem u slučajevima: ako je u vrijeme vjenčanja neko od supružnika imao neraspuštenu ženu ili muža, ako je momak mlađi od 15, a djevojka od 13 godina, ako je brak sklopljen sa ludim ili mahnitim, ako je drugo lice sa nesposobnim za izvršenje bračne dužnosti, ako je brak sa otetom djevojkom, sa podmetnutim drugim licem i sa zločincem osuđenim na robiju dužu od 5 godina.⁴⁹ Početkom XX vijeka, Ustav pravoslavnih konsistorija u Knjaževini Crnoj Gori od 1904. godine prilagodio je kanonsko pravo pravoslavne crkve bračnim odnosima u Crnoj Gori, pa je žena nezavisnija i u bračnom odnosu.⁵⁰ Međutim, iako formalno ravnopravna s muškarcem, ona je faktički i dalje ostala neravnopravna.

⁴⁶ Dr Jovan R. Bojović, *isto*, 161., 162.

⁴⁷ Petar Stojanović, *isto*, 235.

⁴⁸ Dr Jovan R. Bojović, *isto*, 161.

⁴⁹ *Isto*, 263.

⁵⁰ Petar Stojanović, *isto*, 235.